
UDK 821.163.41/.42(497.6)-32.09 Andrić I.

821.163.4-32.09 Andrić I.

Izvorni znanstveni članak

Primljen 20. I. 2012.

KREŠIMIR NEMEC

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

kresimir.nemec2@zg.t-com.hr

BLJESAK LJEPOTE, POSTOJANOST ZLA O nekim aspektima novelistike Ive Andrića

Sažetak

U Razgovoru sa Gojom, esejiziranom dijalogu iz 1934. godine, upada u oči sukladnost između slikarevih i Andrićevih svjetonazorskih načela. To je ponajprije svijest o snazi zla u svijetu i težnja da se prikazivanjem zala, strahota, nedjela i niskih nagona na ljude djeluje moralno korektivno. I kao što tamna boja prevladava na Goyinim platnima i bakrorezima, tako crna energija zla opsjeda Ivu Andrića u brojnim njegovim djelima. U članku se analiziraju piščevi pripovjedni tekstovi u kojima se tematizira zlo, ljudska destrukcija, zločin, zvjerski nagoni. Uzroci zla različito se tumače: od doktrine istočnoga grijeha, preko shvaćanja zla kao izraza djelovanja slobodne volje pojedinca, do variranja koncepcije sv. Avgustina koji je u zlu vidio privaciju, tj. lišenost dobra. U svakome slučaju u Andrića se može govoriti o asimetričnoj raspodjeli dobra i zla u svijetu, i to evidentno u korist drugoga načela. Ljepota, praštanje i milost javljaju se samo kao kratki svijetli „predasi“ u besmislenu svijetu u kojem vladaju materijalni zakoni.

Ključne riječi: Ivo Andrić, zlo, destrukcija, grijeh, mržnja

I.

Ivo Andrić pripada skupini pisaca koji su ostavili malo autopoetičkih tekstova. Nerado je komentirao svoja djela i izlagao estetska načela na kojima ona počivaju puštajući radije da njegove knjige govore same za sebe, bez naknadnih eksplikacija i interpretacijskih sugestija. Držao se

dosljedno misli izrečene još 1936. godine, nakon objavljivanja svoje druge novelističke zbirke: „Ono što vredi (ako vredi!) to je delo samo.“

No iz brojnih zapisa – pisanih u različitim oblicima i u raznim prigodama – moguće je ipak (re)konstruirati Andrićev literarni program pa i razotkriti pomno razrađen plan njegove realizacije. I taj *posredni govor* o sebi i svome stvaralaštvu karakterističan je za pisca koji je volio navlačiti društvene maske i poticati identitetske mimikrije postupno stvarajući o sebi pomalo tajanstvenu, enigmatsku sliku. Uostalom, nije on slučajno umjetnika definirao kao „sumnjivo lice“, „maskiranog čoveka u sumraku“, „putnika sa lažnim pasošem“, „odmetnika u višem smislu reči“. Piše Andrić: „Umetnikova sudbina je da u životu pada iz jedne neiskrenosti u drugu i da vezuje protivrečnost za protivrečnost.“¹

Budući da je rado vidio sebe u drugima, i druge u sebi, i u izlaganju svojih umjetničkih i svjetonazorskih stavova služio se različitim posrednicima, zastupnicima i medijima. Tako je u španjolskome slikaru Franciscu Goyi rano prepoznao srodnu dušu čije se estetske koncepcije dobrim dijelom podudaraju s onima koje je i on prihvaćao i provodio u praksi.

U *Razgovoru sa Gojom*, esejiziranome dijalogu napisanom 1934. godine, razvijena je prilično koherentna autorska poetika, i to u neobičnu obliku. U kavani na periferiji francuskoga grada Bordeauxa pripovjedač – zapravo autorov *alter ego* – doživljava fantastičan susret s velikim slikarom i vodi s njim imaginarni razgovor. Razgovor se ubrzo pretvara u Goyin monolog („izlomljen i nepovezan“) o sebi, umjetnosti i o „opštim stvarima ljudske sudbine“.

I upravo će slikar poslužiti šutljivu pripovjedaču kao idealan sugovornik za artikuliranje poetoloških nazora. Bez obzira što Goya iznosi stavove koji se odnose na slikarstvo, bez obzira što se pritom često poziva na mišljenje svoga prijatelja Paola, očite su analogije s Andrićevom umjetničkom praksom. Štoviše, na mnogim se mjestima može govoriti i o čistoj identifikaciji: Andrić je, po crti osobnoga afiniteta, izabrao upravo Goyu, gluhoga starca, da uz pomoć njega kao posrednika izrazi i svoje stavove o stvaralačkome postupku, o filozofiji umjetnosti,

¹ IVO ANDRIĆ, *Staze, lica, predeli*, Mladost, Zagreb, 1963., str. 14. – 15.

o „proklesnoj mucij“ i „neuporedivoj draži“ stvaranja, uloži umjetnosti u svijetu, o ljudskoj sudbini u povijesti.

U razgovoru slikara i pripovjedača prvo upada u oči metafora *tkanja*. Goya je slikao po naputku tete Anuncijate koja je poučavala svoju kćer vještini tkanja tražeći od nje uvijek da svoje pletivo što više zgusne. Čunak je letio, vratilo lupalo, a pri svakome udarcu čuo se Anuncijatin glas: „Zbijaj, zbijaj to bolje! Što ga žališ? Zbijaj to jače!“ Tu će *tehniku kompresije* na svojim platnima nastojati postići i Goya. Slikar je to formulirao ovako: „...ja znam da sam svaki put kada sam pustio mašti na volju i kad nisam sabio i sazeo svoj predmet, dao rđavu sliku. To ne znači da su sve one druge uspele, nego da sam ja učinio sve što sam mogao i umeo da uspeju.“²

Sažimanje, maksimalna zgusnutost i ekonomičnost izraza, postao je i Andrićev estetski ideal. I njegovo pripovjedno *tkanje* (koje upravo priziva izvorno latinsko *texere* u značenju „tkati“, od čega je izvedena imenica *tekst*, koja doslovno znači *pletivo*) temelji se na sažimanju, čišćenju rečenice od svega suvišnoga i nepotrebnoga, da bi se na kraju dobio sublimat, najprimjerenija forma: smiren, gotovo aforističan izraz u kojemu nema ničega zalihosnoga i kojemu se ne može ništa ni oduzeti ni dodati.

Prema tipologiji ljudskih stvaralačkih nagona, koju je formulirao Friedrich Nietzsche u poznatoj raspravi *Rođenje tragedije iz duha glazbe* (1872.), takvi principi svrstavaju Ivu Andrića među tipične pisce *apolonskoga* stvaralačkog nagona, kao što su bili npr. Stendhal ili A. Gide. Apolonsko priziva strogu formu, plastičnost, sklad. Apolonsku volju za oblikovanjem karakterizira snažna samokontrola, razbor, težnja prema redu, mjeri, harmoniji, jasnoći, stjecanju uporišta. Kontrast mu je dionizijska stvaralačka snaga: bujna, nemirna, neobuzdana, antiformativna, turbulentna i ekstatična. Nju u našim književnim okvirima najbolje oprimjeruje Andrićev umjetnički suputnik, a u mnogim aspektima i suparnik i antipod (Matoš bi rekao *protunožac*) – Miroslav Krleža.

U *Razgovoru sa Gojom* u oči upada još jedna sukladnost između slikarevih i Andrićevih svjetonazorskih načela. To je svijest o snazi zla u

2 I. ANDRIĆ, „Razgovor sa Gojom“, u: I. ANDRIĆ, *Staze, lica, predeli*, str. 24.

svijetu i težnja da se prikazivanjem zala, strahota, nedjela i niskih nagona na ljude djeluje moralno korektivno i tako, nasuprot svim nedaćama, afirmira snažna vjera u život. Na podlozi Schopenhauerove filozofije pesimizma (najjasnije artikulirane u knjizi *Svijet kao volja i predodžba*) svijet je u eseju viđen kao „carstvo materijalnih zakona i animalnog života, bez smisla i cilja, sa smrću kao završetkom svega. Sve što je duhovno i misaono u njemu, našlo se tu nekim slučajem, kao što se civilizovani brodolomci sa svojim odelom, spravama i oružjem nađu na dalekom ostrvu sa posve drugom klimom, naseljenom zverovima i divljacima.“³ I kao što tamna boja prevladava na Goyinim platnima i bakrorezima, tako crna energija zla opsjeda Andrića u brojnim njegovim pripovijestima i romanima. U eseju čitamo rečenice koje u mnogome objašnjavaju sudbine i nesreće njegovih junaka: „Oko lepote su uvek ili mrak ljudske sudbine ili sjaj ljudske krvi. Ne treba zaboraviti da svaki korak vodi ka grobu.“⁴

Andrić progovara kroz svoga duhovnog srodnika i onda kad „prepušta“ Goyi da odredi temeljnu zadaću umjetnika. Slikar ju je formulirao kao stalno stvaranje legendā i bajkā. Zbunjivan dugo onim što se događa neposredno oko njega, došao je do zaključka da je uzaludno tražiti smisao u beznačajnim ili samo prividno važnim događajima koji ga okružuju. Oni nude samo iluziju promjena, dok su unutarnji zakoni svijeta stalni i nepromjenjivi. Stoga se pravi smisao krije, kaže Goya, u „onim naslagama koje stoleća stvaraju oko nekoliko glavnih legendi čovečanstva. Te naslage stalno, iako sve manje verno, ponavljaju oblik onog zrnca istine oko kojeg se slažu, i tako ga prenose kroz stoleća.“⁵

Očito je da te riječi već prekoraćuju granice slikarske umjetnosti i u njima nije teško prepoznati pripovjedača Andrića koji definira svoj umjetnički cilj: biti tumač povijesti i ljudskih sudbina u povijesti. Ta se intencija ne može ostvariti bez pomoći kolektivnih nastojanja kroz stoleća, bez mudrosti koju je namrla tradicija. Nigdje ta mudrost nije bolje realizirana kao u prostorima legendarnoga, bajkovitoga i mitološkoga:

3 *Isto*, str. 29.

4 *Isto*, str. 21.

5 *Isto*, str. 25. – 26.

tamo se kriju poruke općeljudskoga karaktera. Zato u *Razgovoru sa Goyom* čitamo da se prava povijest čovječanstva krije u bajkama i da ima „nekoliko osnovnih legendi čovječanstva koje pokazuju ili bar osvetljuju put koji smo prevalili, ako ne cilj kome idemo“⁶.

Andrić je u dijaloškome eseju jasno i precizno odredio svoju osnovnu umjetničku nakanu: opisati energiju zla u svijetu i evocirati legende i narodne priče, sa svim popratnim sredstvima i retoričkim materijalom koji su ostali sačuvani tijekom stoljeća. To će ostati konstante njegova djela i kasnije iako se tijekom vremena tematski raspon širio i stalno bogatilo novim sadržajima.

II.

U trenutku kad je formulirao osnove svoje poetike Andrić je već iza sebe imao brojna djela u kojima je tematizirao zlo, demonske figure i vezu između zla i uništenja. Misli se, dakako, na neke novele koje će ući u njegove zbirke *Pripovetke* iz 1924. i 1931. godine. No taj će tematski aspekt ostati njegovom opsesijom i kasnije. Zapravo trajni refren Andrićeva djela i jest da je život čovjekov na zemlji zlo.⁷ Možemo se samo pitati za njegove uzroke.

U noveli *Mustafa Madžar* proslavljeni i – poput Alije Đerzeleza – u narodnoj pjesmi opjevani dobojski junak nosi u sebi teret teških mora i neizrecivih strahova koji se, paradoksalno, pojačavaju osobito „iza pobjeda“. Sokrat u *Gorgiji* govori da je tiranin koji nekažnjeno može raditi što hoće nesretan čovjek. Tu misao potvrđuje i Andrićev Mustafa Madžar. Maska heroja i neustrašiva ratnika krije zapravo zločinca sirove snage i unutarnje pustoši kojega u besanim noćima proganjaju njegove nevine žrtve i truže nečista savjest. Madžar je čovjek patološkoga nagnuća i duševnoga nesuglasja: budući da prezire život, on nevjerojatnom lakoćom gasi tuđe živote. Bolestan od straha, nemira i tereta prošlosti, poginut će apsurdno, baš kao što su pogibale i žrtve pod njegovom sabljom: neki Ciganin pogodio ga je u sljepoočnicu komadom „starog

6 *Isto*, str. 26.

7 VELIMIR ŽIVOJINOVIĆ, „Pripovedačko delo I. Andrića“, *Kritičari o Ivi Andriću*, zbornik radova, Svjetlost, Sarajevo, 1977., str. 75.

gvožđa“. No Madžarova više puta ponovljena misao da je „svijet pun gada“ provlači se kao provodni motiv ne samo kroz novelu nego i kroz čitavo Andrićevo djelo.

Osim rijetkih humorističkih i/ili anegdotalnih „predaha“, krv, mržnja, mračne sile, neobuzdane strasti i patološki nagoni progovaraju iz većine Andrićevih novela. U noveli *Za logorovanja* krvolok Mula Jusuf predstavlja opredmećeno zlo i svojim nastranim, sadističkim činima utjelovljuje potpunu prevlast destrukcije: izopačena volja rezultira izopačenim djelovanjem. Zlo je uvijek povezano s destrukcijom pa se potvrđuje stara istina: upravo po *zlu djelovanju* postaje i sam čovjek zao. Ili, riječima Hannah Arendt, „najveće zlo koje se počinilo je zlo počinjeno od ništavnih osoba, to jest ljudskih bića koja odbijaju da budu osobe“⁸.

U noveli *Kod kazana* prostodušnoga fra Marka Krnetu opsjeda snaga zla u svijetu. U svojoj ćeliji razmišlja o tome „kako često Bog napušta svoje i ostavlja ih zlom slučaju“. Misli o zlu kao mogućnosti koju može izabrati svatko napadale su ga ponekad i pri poslu, kad se najmanje nadao. Zlo je – osjeća on – mnogo jače nego što je mogao i naslutiti pa nemoćno sliježe ramenima, miri se s njegovom sveprisutnosti i fatalistički konstatira: „Ima ga onoliko koliko ga je Bog dao. Sad, šta mu ja mogu!“⁹ Ne nalazeći smirenja ni u molitvi, isti fra Marko Krneta u noveli *Ispovijed* obuzet je željom da urazumljuje ljudske duše, da ih spašava od grijeha i patnje i privede Božjoj milosti. Ipak ne može u sebi ugušiti sumnju i žalost: „Kod tolikog širokog, lijepog božijeg puta, šta ih goni da skreću u stranu?“¹⁰ Te su Krnetine riječi na tragu razmišljanja sv. Augustina koji u svojim *Ispovijestima* piše o zlu kao „izvrnutoj volji“, volji koja se okrenula od najviše supstancije, tj. od Boga.¹¹ Posrijedi je zapravo teodiceja slobodne volje po kojoj je onaj koji bira kriv za zlo.¹² Zastupao ju je i Toma Akvinski koji je smatrao da bi svijet bio nesavršen kad čovjek ne bi imao mogućnost grijesiti. Kad bi se zlo posve isključilo iz stvarnosti,

8 HANNAH ARENDT, *O zlu: Predavanje o nekim pitanjima moralne filozofije*, Naklada Breza, Zagreb, 2006., str. 79.

9 I. ANDRIĆ, *Pripovijetke*, Sarajevo, Matica hrvatska, 2007., str. 148.

10 *Isto*, str. 142.

11 AURELIJE AUGUSTIN, *Ispovijesti*, prev. S. Hosu, Zagreb, 2010.

12 Usp. LARS FR. H. SVENDSEN, *Filozofija zla*, prev. D. Maček, Tim press, Zagreb, 2011., str. 43. – 46.

posljedica bi bila i nestanak mnogo dobra. Svijet bez zla bio bi svijet bez bića kao što je čovjek, bića s mogućnosti da bira i čini zlo.¹³

U noveli *Most na Žepi* veliki vezir Jusuf razmišlja o *potencijalu* zla koje ruje i kida čovjeka: „Odnekud se ustali u njemu ova misao: svako ljudsko delo i svaka reč *mogu* da donesu zlo. I ta *mogućnost* poče da veje iz svake stvari koju čuje, vidi, rekne ili pomisli.“¹⁴ U noveli *Ispovijed* govori se o zlu „bez nužde i smisla“. Kao ilustracija čovjekova prokletstva i iskonskoga, „prirodnog zla“ u svijetu mogu poslužiti i novele *Smrt u Sinanovoj tekiji*, *Žeđ*, *Olujaci* ili *Mila i Prelac*.

No kulminacija Andrićeve „mračne faze“ ipak je novela *Trup* (1937.) u kojoj fra Petar posreduje priču o silniku, degeneriku i krvoločnome ratniku Čelebi-Hafizu. On ubija bez milosti sve pred sobom i juri za ljudskim životima „kao za lovinom“. U *Pojmu strepnje* S. Kierkegaard piše o strahotnoj praznini i besadržajnosti zla. „Vatrenom Hafizu“ smeta sve što je živo i što stoji uspravno. „Zato je sve palio i rušio. I samo se ljutio što i posljednju travku ne može da sabije u zemlju, što i kamen ne može da gori.“¹⁵ Ovaj silnik uništava bez ikakva vidljiva razloga, iz same želje za ubijanjem, takoreći iz čistoga užitka u činjenju zla. Patnja drugih postaje cilj sama po sebi. Kako piše francuski psihoanalitičar Andre Green: „Zlo ne poznaje riječ ‘zašto’ jer je njegov *raison d’être* proglasiti sve što postoji besmislenim, neposlušnim, besciljnim i zavisnim jedino o moći nametanja svoje volje objektima njegove požude.“¹⁶ Čelebi-Hafiz, utjelovljenje demonskoga zla, samo se jednom u životu sažalio, i to zanijet ljepotom jedne slabe i polumrtve Sirijke. Ona mu je postala najmilijom ženom, zavladała je njegovim haremom, a uskoro i njim samim. Hafiz je tek na trenutak prestao mrziti, progoniti i uništavati svoje žrtve i upravo je taj trenutak sućuti bio dovoljan „da se i za njega nađe sablja“. Voljena Sirijka, „najdraže biće od svih bića“, godinama je smišljala osvetu silniku i konačno ju je provela na najmonstruozniji način: organizirala je zasjedu koja je pobila Hafizovu pratnju, a onda izdala naredbu da se uhićenomu Hafizu prebiju ruke ispod lakata i noge ispod koljena te

13 *Isto*, str. 51.

14 I. ANDRIĆ, *Pripovijetke*, str. 58.

15 *Isto*, str. 159.

16 Cit. prema: TERRY EAGLETON, *O zlu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011., str. 114.

da ga se udara zapaljenim mašalama. Tako je od nekadašnjega moćnika koji je pokorio Siriju, i kojega su ljudi iz straha prozvali „Vatreni Hafiz“, ostao samo trup, nakaza bez udova, slijepa, spaljena lica.

I u *Priči o vezirovom slonu* Andrić u središte radnje stavlja figuru koja utjelovljuje demonsko zlo. Kao krvnik, tiranin i mučitelj Dželaludin-paša još je jedna „varijacija“ antropološkoga modela zločinca na tragu Mustafa Madžara ili Čelebi-Hafiza. Jer i Dželaludin-paša čini zlo hladnokrvno, proračunato i bez ikakva vidljiva razloga ili motiva, dakle iz same želje za zlom i za uživanjem u tuđoj patnji. Čim je došao u Travnik, dao je poklati sve begove, uveo neviđenu strahovladu i po krvavoj ćudi nadmašio sve svoje okrutne prethodnike. No taj krvolok istodobno je i učen čovjek i strastan kolekcionar: skuplja pisaći pribor, fini papir i tintarnice. U tišini svoje sobe uživa u svojoj velikoj zbirci, premeće papire i piše kalemima stilizirana slova i krupne inicijale. Kao da se na tajanstven način u njemu spajaju estetika i patologija – kolekcionarska strast sa strasti za ubijanjem. U opisu Dželaludin-pašina moralnog profila čitamo da on „sve što čini, čini po neodoljivom nagonu i urođenoj potrebi da sudi, kažnjava, muči i ubija, a zakon i državni interes mu služe kao zaklon i dobrodošao povod“. Rečenica sugerira prestupanje racionalnih granica u objašnjenju zlih postupaka u korist „urođenih potreba“ i „neodoljivih nagona“. Tu zlokobnu sadističku silu Freud je nazvao „nagonom smrti“ koji spaja perverzni užitak u destrukciji s nasiljem prema samomu sebi i suicidalnošću. Dželaludin-paša i okončava život samoubojstvom.

U razmatranju uzroka zla i ljudske destrukcije treba spomenuti i primjer kratkoga romana *Prokleta avlija*. U njemu je zloglasni stambolski zatvor *Deposito* alegorijsko mjesto potpune pustoši i beznada, sabiralište prokletih, mjesto na kojemu vrijedi zakon: postojati znači biti kriv. Dijabolični upravitelj zatvora Karađoz taj je paradoks formulirao ovako: „Neka mi samo niko ne kaže: nevin je. Samo to ne. Jer ovde nema nevinih. Niko ovde nije slučajno. Je li prešao prag Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa makar to bilo u snu. Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo [...] Ko ovde dođe, taj je kriv, ili se makar očešao o krivca. [...] Ovde nevinog čoveka nema.“¹⁷ Karađozove

¹⁷ I. ANDRIĆ, *Prokleta avlija*, Mladost, Zagreb, 1967., str. 31. – 32.

riječi upućuju na (teološku) doktrinu po kojoj je izvor zla u istočnome grijehu (*peccatum originale*). Po njoj čovjek već rođenjem ulazi u mrežu naslijeđa svojih (pra)roditelja. Bit istočnoga grijeha kao „nedužne krivnje“ Adorno je u *Negativnoj dijalektici* definirao ovako: biti uključen u nesreću a da nisi počinio ništa loše.

U eseju o Goyi Andrić je napisao da se ne može znati zašto postoji zlo u svijetu jer sve što postoji nema smisla ni razloga. Tu sveobuhvatnost i „bezrazložnost zla“ Andrić je varirao u svojim djelima i oprimjervao stalno novim, uvjerljivim dokaznim materijalom. Osobito je rado tematizirao situacije koje pokazuju kako, paradoksalno, upravo ljepota privlači oko sebe zlo i ljudsku krv.

III.

U noveli *Mara milosnica* glavna junakinja prolazi indikativan put osobnoga stradanja: kad joj je bilo nepunih šesnaest godina, u nju se zagledao moćni Veliudin-paša. Postavši njegovim seksualnim objektom, „milosnicom“, ona je odmah izopćena iz svoje kršćanske zajednice. Njezin dolazak u katoličku crkvu izaziva javnu sablazan. Nakon pašina odlaska iz Sarajeva lijepa Mara ostaje osramočena, izvrgnuta ruglu, mržnji i prijeziru. Kad je sklonjena u dom Pamukovića, opet je suočena sa zlom koje truje i razara veliku i moćnu obitelj. I njezina je stalna misao „otkud toliko zlo“ svuda oko nje. U noveli se toliko ne tematizira sam fenomen zla koliko nedostatak dobrote, vrline, milosrđa i kršćanskoga praštanja. U svijetu zla za onoga tko je zgriješio nema mogućnosti izbavljenja. Do svijesti o grijehu čovjek dolazi kroz strah, nelagodu, očaj, stravu.¹⁸ I Marina ljepota pokazuje se zapravo kao teret, uzrok stradanja, „okidač“ grijeha i najava zla pa ona u trenutku očaja zaziva zaštitu Bogorodice iz dolačke crkve sljedećim riječima: „Pokrij me, Gospo draga, ne daj! Zakloni me od svih, od svih... Svukud su me vodili, kod Turaka i kod naših. Svuda su me gonili. Ništa ne znam. Nisam kriva. Ne daj me!“¹⁹

18 PETAR DŽADŽIĆ, *Ivo Andrić*, Nolit, Beograd, 1957., str. 101.

19 I. ANDRIĆ, *Pripovijetke*, str. 280.

U pripovijesti *Anikina vremena* čitamo da su „zlo i ljudska nesreća i nemiri među ljudima stalni i neprolazni i da se u tome ne da ništa izmeniti“. Novela na začudan način dovodi u izravnu vezu ljepotu i zločin: lijepo žensko biće takoreći „privlači“ na sebe zlo, mržnju i ubilačku volju. Iznimna i zanosna ljepota Anikina i njezino slobodno ponašanje odudaraju od konzervativne patrijarhalne sredine i budi zavist i mržnju čitave kasabe. Priča o Aniki doista se može čitati kao svojevrsna „fenomenologija mržnje“: ljepota je izazov fatalan i za one koji su se zagledali u nju i za lijepo biće samo.²⁰ Za zatučanu sredinu ljepotica poput Anike pojavljuje se kao neželjeno Drugo. Bude se stari strahovi, požude, mračne strasti i želje za osvetom. I tek kad je Anika ubijena, ponovno se u kasabi uspostavlja prijašnja ravnoteža. Sličan motiv Andrić razvija i u noveli *Olujaci* u kojoj se također oko lijepo žene gomilaju zvjerski nagoni, mržnja i patološka ljubomora koja će rezultirati zločinom.

Zlo u Andrića nije vezano za određenu rasu, spol, vjeru ili dob. Čak i dječak u noveli *Mila i Prelac*, koji tek upoznaje prve tajne života, već osjeća da je „neko teško, nepomerljivo zlo leglo na njega“ i da ni „svi horovi nebeskih anđela ne mogu ništa u tom zlu promeniti ni popraviti“.²¹ Snaga zla toliko fascinira fratra Marka Krnetu u noveli *Kod kazana* da će, barem na trenutak, pokolebati i njegovu čvrstu, fanatičnu vjeru i istinsku želju da poboljša ovaj svijet: „U fra Marka se po prvi put dizala strašna misao da božje i đavolje nije jasno ni pravo podijeljeno, i da se ne zna, da niko ne zna, kolika je čija sila i gdje im je prava međa.“²² I posljednja fra Markova misao, u trenutku kada ga pogodi tane iz kubure janjičara i skitnice Kezme (za kojega se kaže da „liči na đavola“), glasi: „Moćno je zlo“.

Očito je zlo u nekim Andrićevim novelama shvaćeno i kao izokrenuta transcendencija. Ono označava manjak bitka, nedostatak onoga što bi trebalo da jest tu, ali nije. Takvom koncepcijom on je blizak teološkoj doktrini sv. Augustina koja u zlu vidi *privaciju*, tj. lišenost (lat. *privatio*) dobra. T. Eagleton to je formulirao ovako: „Ako oko vas ne postoji

20 Usp. DRAGAN STOJANOVIĆ, *Lepa bića Ive Andrića*, Platoneum, Novi Sad – Podgorica, 2003., str. 95.

21 I. ANDRIĆ, *Pripovijetke*, str. 233.

22 *Isto*, str. 145.

svetost kako bi podsjetila na Boga, tada vam je barem na raspolaganju Božja negativna slika, poznata kao čista nepatvorena zloba.“²³ Zlo proizlazi iz čovjeka, ono je – kako kaže Toma Akvinski – pukotina u srcu bitka.²⁴ U svakome slučaju u Andrića se može govoriti o asimetričnome rasporedu dobra i zla, i to evidentno u korist drugoga principa. I omiljeni Andrićev lik, fra Petar u ulozi pripovjedača u noveli *Trup* također govori o nejednaku rasporedu snaga dobra i zla na svijetu: „Kad sam bio u progonstvu u Maloj Aziji, nagledao sam se svakojakih čuda i vidio zla i dobra. Više zla nego dobra, jer dobra je manje pod ovim nebom pod kojim živimo.“²⁵

Usporedo s analizom snage zla i s vizijom života kao „jadovite priče“ u Andrićevim se novelama razvija još nekoliko problemskih jezgara koje su posredno povezane sa zlom. Jedna je od njih i sumnja u Božju milost i u mogućnost utjehe. Ona je pokretala već prvi dio zbirke pjesničke proze *Nemiri*. Andrićev lirski subjekt u zbirci slijedi ideju Pascalova „skrivenoga Boga“, a u teškim trenucima, kada osjeća „umor“ i „zadah prašine“, izražava sumnju da je Bog „podmukla snaga u hljebu koji jedemo i vodi koju pijemo“ i da je sve što postoji „prokleta na borbu bez kraja“.

No i neke su novele proizišle iz duhovnoga kompleksa koji je Radovan Vučković u svojoj kapitalnoj monografiji o Andriću nazvao „dramom vjere“.²⁶ U noveli *Mara milosnica* glavna junakinja gubeći vjeru u Božju milost gubi i osobnu duhovnu harmoniju, a svijest da više ne može naći utjehu u Bogu, koja je obilježila njezino djetinjstvo, postaje „izvor bezbrojnih muka, koje nisu nikako prestajale već se bez prestanka rađale nove“. U noveli *U musafirhani* fra Marko Krneta uzalud pokušava na smrt bolesnoga Turčina Osmu Mameledžiju privesti „pravoj vjeri“, a ista uzaludnost prati naivnoga fratra u noveli *Ispovijed*: on nastoji iznuditi pokajanje hajduka Roše kako bi jednu grješnu dušu vratio natrag Bogu. U noveli *U zindanu* vjera, bez obzira na razlike, neočekivano združuje fratra i pravoslavnoga popa, dok u noveli *Čudo u Olovu* drama vjere skreće prema religioznoj ekstazi, egzaltaciji, mistici i fanatizmu.

23 T. EAGLETON, *n. dj.*, str. 64.

24 *Isto*, str. 137.

25 *Isto*, str. 155.

26 RADOVAN VUČKOVIĆ, *Velika sinteza: O Ivi Andriću*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.

IV.

Andrićeva Bosna kompleksan je prostor koji umjetnički ljetopisac portretira u svoj šarolikosti života i u karakterističnim situacijama koje se zbivaju u privatnoj i javnoj sferi: u sobi, kazamatima, hanovima, na drumovima, u prljavim čaršijama i kasabama. Kao akteri nastupaju ljudi različitih društvenih slojeva, nacionalnosti i vjeroispovijesti, no gotovo su svi sudbinski određeni fatalnim trokutom mržnje, straha i zla. U poratnoj Andrićevoj noveli *Pismo iz 1920. godine* (1946.) stranac Maks Levenfeld opisat će Bosnu kao zemlju endemske mržnje. Mržnja je u Bosni samostalna snaga koja sama u sebi nalazi svoju svrhu. Po njegovu mišljenju ljudi koji žive u Bosni vole svoju zemlju, ali je vole na tri-četiri različita načina koji se međusobno isključuju, smrtno mrze i često sudaraju. U njoj ima ljudi koji su spremni da u nastupima nesvjesne mržnje u raznim povodima i pod raznim izgovorima ubijaju ili budu ubijeni.

Koliko je ta mržnja u zemlji „zavađenih kalendara“ duboko ukorijenjena i kako se konfesije međusobno isključuju, ilustrira i uznemirujuća slika u kojoj Maks Levenfeld bdije u sarajevskoj noći i sluša otkucaje sata:

Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sata posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, a brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljudi koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom.²⁷

No Levenfeldov usud u znaku je paradoksa. Kad je počeo Španjolski građanski rat, on se javio kao dobrovoljac u republikansku vojsku.

²⁷ I. ANDRIĆ, *Pripovijetke*, str. 439. – 440.

Čovjek koji je pobjegao iz „zemlje mržnje“, dakle od *geografije kao sudbine*, odlučio se sada djelatno suprotstaviti fašizmu, ideologiji planirane mržnje, straha i destrukcije. Odlučio je to slobodnom voljom: napustio je privatnu liječničku praksu, počeo organizirati previjališta i bolnice pa se, štoviše, i „pročuo svojom revnošću i znanjem“. Poginuo je sa svim svojim ranjenicima 1938. godine u jednome malom gradiću u Aragoniji, Goyinu zavičaju, nakon zračnoga napada na bolnicu. Pripovjedač novelu efektno poantira: „Tako je završio život čovek koji je pobjegao od mržnje.“²⁸ Poanta je upravo u skladu s Levenfeldovom tezom o mržnji kao metafizičkoj sili od koje se ne može pobjeći.

No postoje svakako u Andrićevim djelima i snage i vrijednosti koje se zlu i bezumnosti odupiru, ili im se barem pokušavaju suprotstaviti, i onda kad postoji svijest o uzaludnosti bilo kakvih napora. Već je u *Ex Pontu* lirski subjekt pisao o „duši koja strada i očekuje izbavljenje“ čak i kad je nebo prazno, a čovjek bez utjehe. Pijetizam, težnja prema milosrđu, pokajanju, čistoći, obnovi pobožnosti, težnja prema ljepšemu, boljem i pravednijem svijetu također pokreće junake Andrićevih novela. Iskra humanosti zasja i u naizgled potpunome mraku, beznađu i zlu. Čista ljubav, nevina i spiritualna (*Bajron u Sintri, Mila i Prelac, Ćorkan i Švabica*), ljepota u raznim pojavnim oblicima – i ona opipljiva, senzualna (*Anikina vremena, Mara milosnica*) i ona eterična, fluidna, daleka, nestvarna i nedostižna (*Jelena, žena koje nema, Žena na kamenu*) – bljesne kao kontrast rugobi i destrukciji i pokaže se moćnom silom u brojnim Andrićevim novelama. I upravo zato što je rijetka i kratkotrajna, ljepota se prikazuje osobito dragocjenom u svijetu zla, grubosti, očaja i mržnje.

U dijalektičkoj igri suprotnosti i stalnih mijena Andrić često sukobljava snage stvaranja i građenja sa snagama razaranja i kaosa. Dovoljno se samo podsjetiti novele *Most na Žepi* u kojoj je gradnja mosta povezana sa smrću talijanskoga graditelja i svrgavanjem s vlasti vezira Jusufa. Ali iza njih ostao je elegantan bijeli most, oličenje nekoga višeg, nedokučivog smisla, koji sa svojim smjelo izvijenim lukovima izgleda kao trajno i postojano čudo ljepote u „rastrganu i pustu kraju“. I u gotovo

28 *Isto*, str. 441.

propedeutičkoj bajci/basni *Aska i vuk* ljepota, sklad (plesa) i dobrota potiskuju zlo i niske nagone.

Iskra humanosti i dobrote u svijetu u kojem trijumfira zlo, iznenadni bljesak svjetlosti, harmonije, svete mudrosti i stalno ugrožene ljepote u divljem i animalnom svijetu, čudo stvaranja i građenja nasuprot rušilačkim snagama, veličanstvenost i tragičnost života – sve su to signature vječne borbe svjetla i tame, duha i tijela, dobra i zla, vjere i nevjere. To su odjeci „bogumilskih tonova“ u Andrićevu djelu, tj. svjetonazorskoga dualizma i maniheizma koji je u njegovim tekstovima, još od mladenačkih *Nemira*, doživljavao različite literarne manifestacije i transformacije.

Izvori i literatura

- ADORNO, THEODOR, *Negativna dijalektika*, prev. Nadežda Čačinović Puhovski i Žarko Puhovski, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1979.
- ANDRIĆ, IVO, *Pripovijetke*, Sarajevo, Matica hrvatska, 2007.
- ANDRIĆ, IVO, *Prokleta avlija*, Mladost, Zagreb, 1967.
- ANDRIĆ, IVO, *Staze, lica, predeli*, Mladost, Zagreb, 1963.
- ARENDT, HANNAH, *O zlu: Predavanje o nekim pitanjima moralne filozofije*, prev. Nadežda Čačinović, Naklada Breza, Zagreb, 2006.
- AUGUSTIN, AURELIJE, *Ispovijesti*, prev. Stjepan Hosu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010.
- DŽADŽIĆ, PETAR, *Ivo Andrić*, Nolit, Beograd, 1957.
- EAGLETON, TERRY, *Nevolje sa strancima: Etička studija*, prev. Marko Perožić, Algoritam, Zagreb, 2011.
- EAGLETON, TERRY, *O zlu*, prev. Tonči Valentić, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- *Kritičari o Ivi Andriću*, izbor i redakcija Branko Milanović, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

- NEMEC, KREŠIMIR, „Egzotika u svakodnevi, svakodnevica u egzotici: Pripovjedačko umijeće Ive Andrića“, u: NEMEC, KREŠIMIR, *Nemir od vijeka*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., str. 5. – 29.
- NEMEC, KREŠIMIR, *Putovi pored znakova: Portreti, poetike, identiteti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.
- STOJANOVIĆ, DRAGAN, *Lepa bića Ive Andrića*, Platoneum, Novi Sad – Podgorica, 2003.
- SVENDSEN, LARS FR. H., *Filozofija zla*, prev. Dora Maček, Tim press, Zagreb, 2011.
- VUČKOVIĆ, RADOVAN, *Velika sinteza: O Ivi Andriću*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- *Zbornik o Andriću*, priredio Radovan Vučković, Srpska književna zadruka, Beograd, 1999.

BEAUTY FLARE, EVIL STEADINESS

About some aspects of short-story writing by Ivo Andrić

Summary

Andrić's essay Conversation with Goya, an imagined dialogue with the painter, is characterized by the author's almost complete identification with the painter's views and reflections on the world, primarily on the power of evil and the artist's endeavor to correct moral aberrations by exposing acts of evil, horror and low instincts. As Goya's paintings and copperplates are dominated by dark and gloomy colors, so is Andrić in many of his writings haunted by the obscure energy of evil. The paper provides a close reading of Andrić's narrative writings focusing on the topics of evil, human destruction, crime, beastly instincts. In these writings Andrić endeavors to explain the roots of evil in a variety of ways, ranging from the doctrine of the original sin, through the understanding of evil as the reflection and expression of man's free will to St. Augustine's notion of evil as total depravity, i.e. ultimate lack of the ability to do good. There is a strong asymmetry in the distribution of the principles of good and evil in the world as perceived by Andrić, strikingly in favor of the latter principle, with beauty, forgiveness and compassion occurring only as brief instances of brightness in a senseless world governed by purely materialistic laws.

Key words: Ivo Andrić, evil, destruction, sin, hate